

JERZY TOMASZEWSKI

Wyższa Szkoła Gospodarki Krajowej
w Kutnie

STAN BADAŃ NAD HISTORIĄ ŻYDÓW W POLSCE W XIX I XX W.

W połowie XVIII stulecia większość wyznawców judaizmu (w tym 95% Aszkenazyjczyków) w świecie mieszkała na ziemiach Rzeczypospolitej. Dopiero rozbiorzy spowodowały, że znaleźli się w trzech państwach sąsiednich; do połowy XVIII w. nie wolno im było przyjeżdżać do Rosji, w monarchii zaś Habsburgów oraz w państwach niemieckich podlegali rozmaitym ograniczeniom. W 1931 r. ponad trzecia część obywateli Rzeczypospolitej Polskiej deklarowała jako ojczysty jeden z języków niepolskich, około 10% podało jeden z języków żydowskich. Żydzi stanowili przeszło czwartą część ludności miejskiej, w stołecznej Warszawie było ich około 30%, w miastach województw poleskiego i wołyńskiego niemal połowa, w niektórych miasteczkach przeważali.

Pytanie o stan badań nad historią Żydów w Polsce jest więc niemal tożsame z pytaniem o stan badań nad historią Polski. Bez problematyki żydowskiej historia Polski, zwłaszcza polskich miast, jest pozbawiona jednego z ważnych składników, historia Żydów polskich jest integralną częścią polskiej historii. Ostatnie lata przyniosły w tej dziedzinie studiów znaczny postęp, toteż uwagi poniższe nie mogą dać wyczerpującego obrazu, a tym bardziej nie zawierają pełnej bibliografii. Zamierzam jedynie wskazać najważniejsze osiągnięcia, słabości oraz pożądane kierunki przyszłych badań.

Studia takie mają w Polsce tradycję sięgającą pierwszej połowy XIX w. Przedmiotem zainteresowania były dawniej przede wszystkim dzieje Żydów przed rozbiorami, w tym zwłaszcza problemy prawne i gospodarcze. W latach międzywojennych zainteresowanie przesuwało się stopniowo ku bliższej przeszłości oraz ku dziejom politycznym¹. Kilka lat przed wybuchem drugiej wojny światowej ukazała się pierwsza próba syntezy (nie licząc podręczników szkolnych): dwutomowe dzieło *Żydzi w Polsce Odrodzonej*², owoc zespołowej pracy uczonych żydowskich, doprowadzone do współczesności, a także (sumptem

¹ Szerzej zob. A. Eisenbach, *Jewish Historiography in Interwar Poland*, w: *The Jews of Poland Between Two World Wars*, red. Y. Gutman, E. Mendelsohn, J. Reinharz, Ch. Shmeruk, Hanover and London 1989, s. 453-493.

² *Żydzi w Polsce Odrodzonej. Działalność społeczna, gospodarcza, oświatowa i kulturalna*, red. I. Schiper, A. Tartakower, A. Hafftk, t. 1, 2, Warszawa 1936. Dla porządku przypominam, że wcześniej ukazała się po rosyjsku Szymona Dubnowa, *Historia Żydów w Rosji i Polsce* (St. Petersburg 1914), przełożona na niemiecki i angielski.

Centrali Związku Kupców) *Dzieje handlu żydowskiego na ziemiach polskich*, autorstwa Icchaka (Ignacego) Schipera, doprowadzone do roku 1936³.

Środowisko żydowskich historyków ukształtowało się w Warszawie, gdzie w Instytucie Nauk Judaistycznych wykładali Majer Bałaban i Mosze Schorr (zarazem profesorowie Uniwersytetu Warszawskiego) oraz I. Schiper, a Rafael Mahler i Emanuel Ringelblum założyli Koło Młodych Historyków (związane z wileńskim Żydowskim Instytutem Naukowym, obecnie YIVO), wydając pismo „Junger Historiker”.

W latach drugiej wojny światowej utraciła życie większość uczonych żydowskich, albo z rąk niemieckich (jak M. Bałaban, I. Schiper, E. Ringelblum), albo w Związku Radzieckim (jak M. Schorr), inni wyjechali z kraju, znajdując możliwości pracy w Izraelu (na Uniwersytecie Hebrajskim w Jerozolimie) lub w Stanach Zjednoczonych Ameryki (zwłaszcza w YIVO Institute of Jewish Studies, który przeniósł się z Wilna). Ci, którzy przeżyli i pozostali w Polsce, podjęli trud ratowania i gromadzenia źródeł dotyczących Zagłady oraz studia nad tragedią żydowską tego okresu, kontynuując prace zapoczątkowane w getcie warszawskim przez E. Ringelbluma i jego współpracowników⁴, podobnie jak niektórzy historycy i prawnicy polscy. Początkowo zajmowały się tym komisje historyczne utworzone przez Centralny Komitet Żydów w Polsce, w 1950 r. przekształcone w Żydowski Instytut Historyczny (dalej: ŻIH), do dzisiaj jedyną taką placówką naukową w państwach Europy Środkowo-Wschodniej.

Od 1949 r. wzrastała presja polityczna na życie naukowe, której negatywne skutki widać także w publikacjach ŻIH. Stopniowe zmiany po 1953 r. sprzyjały rozwojowi badań, nad problematyką XIX w. (zwłaszcza artykuły i książki Artura Eisenbacha, uwieńczone dziełem o emancypacji Żydów)⁵, jak też umożliwiły poważne, choć fragmentaryczne studia nad okresem międzywojennym (pionierska książka Szyi Bronsztejna)⁶. Niewielu jednak historyków poza ŻIH podejmowało problematykę żydowską. Charakterystyczny był brak wiadomości o Żydach, lub marginesowe ich traktowanie, niemal we wszystkich publikacjach poświęconych historii miast i miasteczek, a także w syntezach najnowszych dziejów Polski⁷.

Studia nad dziejami Żydów w Polsce osłabły po 1967 r. (m.in. z powodu emigracji wielu badaczy), nabierając smaku owocu nie tyle zakazanego, ile źle widzianego przez władze. Antysemitka (pod pseudonimem „antysyjonizmu”) propaganda prasy, a nawet części poważnych czasopism (jak np. „Miesięcznik Literacki”) przyniosła jednak odwrotne wyniki. Zwłaszcza studenci chcieli otrzymać wiarygodne informacje, a nie produkty „uczonych” typu Tadeusza

³ I. Schiper, *Dzieje handlu żydowskiego na ziemiach polskich*, Warszawa 1937.

⁴ Szerzej zob. S. D. Kassow, *Who Will Write Our History? Emanuel Ringelblum, the Warsaw Ghetto, and the Oyneg Shabes Archive*, Bloomington and Indianapolis 2007.

⁵ A. Eisenbach, *Emancypacja Żydów na ziemiach polskich 1785–1870 na tle europejskim*, Warszawa 1988.

⁶ S. Bronsztejn, *Ludność żydowska w Polsce w okresie międzywojennym*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1963. Autor nie mógł jednak wyjechać do Warszawy, aby wykorzystać znajdujące się tam publikacje JIWO.

⁷ Pionierem był Henryk Zieliński, *Historia Polski 1914–1939*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1983.

Walichnowskiego i Kazimierza Kąkola, albo interpretacje polityczne Andrzeja Werblana. Sprzyjało to powstaniu warunków społecznych dla uruchomienia wykładów i seminariów poświęconych historii i kulturze żydowskiej. Początek zrobił Uniwersytet Jagielloński. Inicjator tych zajęć Józef Gierowski, wówczas rektor, pisał później: „Sporo musiało się zmienić w rządzonym przez komunistów kraju i na uniwersytetach, by można było myśleć o powstaniu placówki, która zajmowałaby się badaniem przeszłości i historii polskich Żydów bez żadnych nacisków i wymogów politycznych czy ideologicznych”⁸.

Wykłady z tej dziedziny podjął w roku 1984 Jerzy Wyrozumski, a w konsekwencji rozmów oraz zachęt ze strony uczonych żydowskich z Izraela oraz innych krajów (istotną rolę odegrali profesorowie Uniwersytetu Hebrajskiego w Jerozolimie, zwłaszcza Jakub Goldberg i Chone Shmeruk) w 1986 r. powstał w Krakowie Międzywydziałowy Zakład Historii i Kultury Żydów w Polsce, który otrzymał wsparcie finansowe za pośrednictwem Project Judaica Foundation z Waszyngtonu⁹. Na Uniwersytecie Warszawskim istniały wprawdzie od 1915 r. studia hebraistyczne (po 1945 r. w Instytucie Orientalistycznym), lecz miały przede wszystkim charakter filologiczny¹⁰.

Myśl uruchomienia zajęć z dziedziny historii mniejszości narodowych w Polsce, w tym Żydów, powstała w Instytucie Historycznym (inicjatorami byli Antoni Mączak i Henryk Samsonowicz). Początkowo były to spotkania o charakterze seminaryjnym. Wkrótce udało się (dzięki udziałowi prezesa Stowarzyszenia Żydowski Instytut Historyczny Michała Friedmana) uruchomić lektorat języków żydowskich. W roku 1988, przy poparciu Izraela Gutmana z Uniwersytetu Hebrajskiego w Jerozolimie oraz dzięki fundacji Jacka Fliderbauma z Tel Awiwu, władze Uniwersytetu zaakceptowały projekt utworzenia Centrum Badania i Nauczania Dziejów i Kultury Żydów w Polsce im. Mordechaja Anielewicza. Ministerstwo Edukacji Narodowej wyraziło zgodę dopiero w 1990 r., gdy kierownictwo tego resortu objął H. Samsonowicz¹¹.

Istotne znaczenie dla rozwoju badań oraz programów edukacyjnych miała zachęta i pomoc zagranicznych uczonych, nieraz pochodzących z Polski. Ważnym wydarzeniem była międzynarodowa konferencja w Oxfordzie w 1984 r. poświęcona historii Żydów polskich, w której uczestniczyli nieliczni goście z Polski. Konferencja oxfordzka oraz inne po niej następujące (niektóre w Pol-

⁸ J. W. Gierowski, *Początki Międzywydziałowego Zakładu Historii i Kultury Żydów w Polsce na Uniwersytecie Jagiellońskim*, w: *Rozdział wspólnej historii. Studia z dziejów Żydów w Polsce ofiarowane profesorowi Jerzemu Tomaszewskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. J. Żyndul, Warszawa 2001, s. 411.

⁹ Szerzej ibidem, oraz A. K. Link-Lenczowski, *Międzywydziałowy Zakład Historii i Kultury Żydów w Polsce Uniwersytetu Jagiellońskiego. Dokonania i perspektywy*, w: *Żydzi i judaizm we współczesnych badaniach polskich. Materiały z konferencji Kraków 21-23 XI 1995*, red. K. Pilarczyk, Kraków 1997.

¹⁰ Szerzej R. Marcinkowski, *Zakład Hebraistyki Instytutu Orientalistycznego Uniwersytetu Warszawskiego*, w: *Żydzi i judaizm*, s. 15-17.

¹¹ Szerzej J. Tomaszewski, *Centrum Badania i Nauczania Dziejów i Kultury Żydów w Polsce im. Mordechaja Anielewicza w Uniwersytecie Warszawskim. Osiągnięcia i plany badawcze*, w: *Żydzi i judaizm*, s. 29-33.

sce) odegrały ogromną rolę w rozwoju studiów, ułatwiając dostęp do zagranicznych publikacji oraz dyskusje z uczonymi z innych krajów.

Zajęcia prowadzone przez nowe placówki w Krakowie i w Warszawie cieszyły się wielkim zainteresowaniem, co skłoniło inne uczelnie do wprowadzania analogicznych programów. Trudności wynikały po pierwsze z nielicznego grona osób posiadających pewne doświadczenie w tej dziedzinie, a po drugie — większość nie znała nawet alfabetu hebrajskiego. Należało rozpoczynać od podstaw, lecz sukces tych inicjatyw zapoczątkował odradzanie się w Polsce badań na temat historii Żydów i wzrost zainteresowania tą problematyką zarówno wśród czytelników, jak historyków. Istotne znaczenie miało również uruchomienie przez Ewę Geller seminarium języka jidysz w Instytucie Germanistyki Uniwersytetu Warszawskiego.

Historia i kultura Żydów stawały się wręcz modne (anegdota głosiła: co w tym sezonie nosi się w Warszawie? Żydów na rękach!). Na marginesie poważnych studiów pojawiły się jednak publikacje autorów o skromnych umiejętnościach analizy źródeł¹²; curiosum była książka napisana jeszcze w latach wojny, której autor uzasadniał hipotezę, że istnieje „sektę żydowska” potrzebująca krwi chrześcijańskiej dla celów rytualnych, uznając jako argument to, że przez kilka stuleci powtarzano w Europie wieść o „krwawym oszczerstwie” (blood libel)¹³. Zniesienie cenzury umożliwiło także produkcję literatury otwarcie antysemitycznej.

W następnych latach powstawały kolejne ośrodki naukowe. Uważam, że najważniejszym osiągnięciem minionych 25 lat było powstanie środowiska historyków — przeważnie władających językami żydowskimi — zajmujących się problematyką dziejów Żydów polskich. Dzięki temu ukazały się liczne wartościowe studia i nie ma dzisiaj poważnej uczelni humanistycznej w Polsce, w której nie spotkamy specjalistów w tej dziedzinie; analogiczna ewolucja nastąpiła w instytutach Polskiej Akademii Nauk. Równocześnie wzrastało zainteresowanie dziejami Żydów polskich poza naszym krajem, przede wszystkim w Izraelu, Wielkiej Brytanii i Stanach Zjednoczonych, nieco później w Niemczech, co umożliwiło rozwój międzynarodowej współpracy. Duże znaczenie miało założenie w 1984 r. The Institute for Polish–Jewish Studies w Oxfordzie oraz The American Association for Polish–Jewish Studies, a w Lipsku w roku 1995 Simon–Dubnow–Institut (od 2002 r. wydaje „Jahrbuch des Simon–Dubnow–Instituts”, w którym ukazują się także artykuły historyków polskich). W 1986 r. ukazał się pierwszy tom rocznika „Polin” (redaktor Antony Polonsky), który stał się międzynarodowym forum historyków zajmujących się dziejami Żydów w Polsce (w 2009 r. ukazał się tom 22)¹⁴.

¹² Przykładem są książki Marka J. Chodakiewicza, krytykowane w recenzjach: zob. „Polin” 8, 1994 (D. Engel) i 19, 1998 (J. Tomaszewski), „Zagłada Żydów. Studia i materiały” 3, 2007 (J. Michlic), „Zeitschrift für Geschichtswissenschaft” 2002, 8 (K.–P. Friedrich), „Zeszyty Historyczne” 2008, 163 (R. Wnuk).

¹³ F. Koneczny, *Cywilizacja żydowska*, Warszawa 1995, s. 341. Były także inne wydania.

¹⁴ A. Polonsky jest także autorem trylogii o dziejach Żydów polskich, której pierwszy tom ukazał się na początku 2010 r. (*The Jews in Poland and Russia*, vol. 1: 1350–1881, Oxford–Portland, Oregon 2010). Tom drugi ma ukazać się w maju, tom trzeci w 2011 r.

Jednym ze wskaźników stanu badań jest dostępność podstawowej literatury o charakterze syntetycznym, przeznaczony dla szerszego kręgu czytelników, w tym zwłaszcza książek dla uczniów i studentów. Potrzeby Uniwersytetu Warszawskiego spowodowały, że — w ślad za skryptami — w 1993 r. ukazał się zarys dziejów Żydów polskich obejmujący sto lat od połowy XIX w.¹⁵ Popularny zarys całości dziejów Żydów w Polsce, przeznaczony dla młodzieży szkół średnich, opublikowała dziesięć lat później Fundacja Shalom¹⁶, dziś odczuwamy brak nowszych opracowań popularnych. Wiadomości dotyczące Żydów w Polsce zamieszczają encyklopedie, zwłaszcza historyczne, wydawane po 1980 r., a oprócz nich ukazało się kilka leksykonów dotyczących żydowskich dziejów i kultury. Pod redakcją I. Gutmana i z udziałem historyków polskich ukazała się w 1990 r. *Encyclopedia of the Holocaust*, następnie trzutomowa *Encyclopedia of the Jewish Life Before and During the Holocaust* (New York 2001), a na początku 2008 r. z inicjatywy YIVO pod redakcją kanadyjskiego historyka Gershona Hunderta, także z udziałem autorów z Polski, dwutomowa encyklopedia poświęcona historii Żydów we wschodniej Europie, czyli przede wszystkim na historycznych ziemiach Rzeczypospolitej Obojga Narodów¹⁷. Wiadomości o Żydach (i innych mniejszościach) znajdują się dziś w syntezach dziejów Polski oraz w historiach poszczególnych miast; mnożą się także książki poświęcone regionalnym dziejom żydowskim.

Zwięzły przegląd obecnego stanu badań dziejów Żydów w Polsce rozpoczęła od tradycyjnej dziedziny — sytuacji prawnej społeczności żydowskiej, jej ewolucji oraz praktycznej realizacji prawa. Problemy te są obecnie stosunkowo dobrze znane dla zaboru rosyjskiego w pierwszej połowie XIX w.¹⁸, mniej dla innych ziem. Na uwagę zasługuje wnikliwa krytyczna analiza jednostronnych sądów historiografii niemieckiej i polskiej dziejów Żydów w Wielkopolsce autorstwa Krzysztofa A. Makowskiego¹⁹, który zaproponował odmienne ujęcie. Stosunkowo mało zaawansowane są natomiast badania nad prawnymi zagadnieniami lat międzywojennych²⁰, a zwłaszcza nad stosowaniem obowiązujących przepisów, w tym łamaniem prawa zdarzającym się ze strony policji i urzędników, przede wszystkim w województwach wschodnich. Drastycznym (mam nadzieję, że skrajnym i sporadycznym) przykładem było postępowanie władz (starosty i policji) podczas pogromu w Brześciu w 1937 r.²¹, zapewne

¹⁵ J. Adelson, T. Prekerowa, J. Tomaszewski, P. Wróbel, *Najnowsze dzieje Żydów w Polsce w zarysie (do 1950 roku)*, Warszawa 1993.

¹⁶ B. Engelking, F. Tych, A. Żbikowski, J. Żyndul, *Pamięć. Historia Żydów polskich przed, w czasie i po Zagładzie*, Warszawa 2004. Książka ukazała się także w przekładzie japońskim (przeł. B. Hinoshi).

¹⁷ *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*, wyd. G.D. Hundert, New Haven and London 2008.

¹⁸ Poza wspomnianymi wyżej studiami Artura Eisenbacha wskazać należy książkę François Guesnet, *Polnische Juden im 19. Jahrhundert. Lebensbedingungen, Rechtsnormen und Organisation im Wandel*, Köln-Weimar-Wien 1998.

¹⁹ K.A. Makowski, *Siła mitu. Żydzi w Poznaniu w dobie zaborów w piśmiennictwie historycznym*, Poznań 2004.

²⁰ Cennym wyjątkiem jest książka: J. Ogonowski, *Uprawnienia językowe mniejszości narodowych w Rzeczypospolitej Polskiej 1918-1939*, Warszawa 2000.

²¹ W. Śleszyński, *Zajścia antyżydowskie w Brześciu nad Bugiem 13 V 1937 r.*, Białystok 2004.

częściej zdarzała się korupcja, o której wzmianki znaleźć można we wspomnieniach. Niewiele też wiemy o polityce władz centralnych, jakkolwiek niektóre dokumenty i wstępne hipotezy zostały już opublikowane. W ich świetle wiarygodność wspomnień polityków z kół rządzących jest w tej dziedzinie raczej wątpliwa. Zbyt mało wiemy także o napaściach na Żydów, choć niektóre dokumenty zostały opublikowane, przeważnie w czasopiśmie. Zarys nasilenia takich zjawisk oraz ich geografii w latach 1935–1937 ukazała Jolanta Żyndul²², kronikę zaś zamieszek i ekscesów (część kierowała się przeciw Żydom) w Krakowie między wojnami opracował Tomasz Marszałkowski²³. Nadal jednak nie mamy opracowania ukazującego szerzej geografii ekscesów antysemitycznych przed 1939 r., co – jak sądzę – ułatwiłoby zrozumienie podłoża przestępstw wobec Żydów po 1939 r.

W potocznych wyobrażeniach utrzymuje się mit żydowskiego bogactwa. Oczywiście byli też bogaci Żydzi (wyobraźnię – nie tylko ludową – fascynował majątek Rotszyldów), ale w dokumentach oraz wspomnieniach o wiele częściej spotkać można informacje o żydowskiej nędzy, zwłaszcza w zaborach austriackim i rosyjskim. Dotychczasowe badania wskazują na postępujące zubożenie społeczności żydowskiej w drugiej połowie XIX w. i w latach międzywojennych, z wyjątkiem paru lat lepszej koniunktury po 1925 r. Nie wydaje się uzasadniona opinia niektórych historyków o nieproporcjonalnie wielkim obciążeniu drobnych przedsiębiorców żydowskich podatkami, lecz i ta kwestia wymaga jeszcze studiów. Istotne znaczenie może mieć wykorzystanie wyników badań socjologów i ekonomistów związanych z wileńskim Żydowskim Instytutem Naukowym, niemal nieznanymi w polskiej historiografii z powodu bariery językowej. Dorobek ten wykorzystywała, obok innych źródeł, Bina Garncarska-Kadary w książce o położeniu szeroko rozumianej ludności pracującej²⁴. Niewiele jednak wiemy o innych środowiskach społecznych²⁵. Opublikowana przez Marcina Kulę rodzinna korespondencja średniozamożnego kupca warszawskiego²⁶ ujawnia, że lata 1926–1928 były dla jego sklepu pomyślne, lecz w połowie lat trzydziestych zbliżał się do bankructwa.

Specyficznym zagadnieniem pozostają studia nad polityką państwa polskiego wobec Żydów po śmierci Józefa Piłsudskiego; czym interesują się częściej historycy w innych krajach²⁷. W Polsce opublikowano jedynie niektóre dokumenty świadczące, że Żydów traktowano wówczas jako obywateli gorszej kategorii, choć daleko było do prześladowań znanych z Niemiec i niektórych innych państw. Splot rozmaitych czynników pozostawił jednak w świadomości ludzi ocalałych z Zagłady pamięć o narastającym wówczas lęku, także przed polskimi współobywatelami.

²² J. Żyndul, *Zajścia antyżydowskie w Polsce w latach 1935–1937*, Warszawa 1994.

²³ T. Marszałkowski, *Zamieszki, ekscesy i demonstracje w Krakowie 1918–1939*, Kraków 2006.

²⁴ B. Garncarska-Kadary, *Żydowska ludność pracująca w Polsce 1918–1939*, Warszawa 2001.

²⁵ Cenne, choć fragmentaryczne informacje zawiera książka: J. Marcus, *Social and Political History of the Jews In Poland 1919–1939*, Berlin–New York–Amsterdam 1983.

²⁶ M. Kula, *Autoportret rodziny X*, Warszawa 2007.

²⁷ Np. E. Melzer, *No Way Out. The Politics of Polish Jewry 1935–1939*, Cincinnati 1997.

Ostatnie dwudziestolecie przyniosło duży postęp badań dotyczących przemian światopoglądowych społeczności żydowskiej, w tym asymilacji, a także życia politycznego. Pierwszą była Alina Cała, pisząca o asymilacji Żydów w Królestwie Polskim po powstaniu styczniowym²⁸. Zjawiskiem asymilacji w latach międzywojennych zajęła się Anna Landau-Czajka, formułując godną uwagi (oraz porównań, np. z tzw. krajowcami w republice litewskiej) tezę, że w latach międzywojennych „powstał mechanizm zamykania się zasymilowanych Żydów we własnym kręgu towarzyskim. Stworzyli oni, choć nigdzie nie jest to powiedziane wprost, własną odrębną społeczność, trzeci naród – zasymilowanych”²⁹. Być może szanse głębszego zrozumienia tych przemian dadzą studia regionalne, lecz są one dopiero w zarysach³⁰. Jan Doktor włączył się z powodzeniem w międzynarodowe studia poświęcone początkom chasydyzmu i jego rozmaitym nurtom³¹, a ostatnio prace Marcina Wodzińskiego rzucają nowe światło na ewolucję tego nurtu judaizmu i jego stosunki zarówno ze zwolennikami reform religijnych, jak też z władzą państwową³². Zapoczątkowane zostały także dyskusje dotyczące przemian społeczności żydowskiej w Polsce od wspólnoty wyznaniowej i stanowej ku współczesnej świadomości narodowej³³, a interesujące wiadomości o przemianach życia żydowskiego pod panowaniem rosyjskim i austriackim zawierają artykuły opublikowane pod redakcją Heiko Haumanna³⁴.

Z tym łączą się także zagadnienia początków współczesnego życia politycznego, lecz efekty badań, jak dotychczas, są nazbyt skromne. Powstała przede wszystkim książka Ezry Mendelsohn z Uniwersytetu Hebrajskiego o początkowym okresie ruchu syjonistycznego³⁵, lecz autor nie mógł korzystać z archiwów w Polsce. Niezbadane przez historyków pozostają dokumenty wytworzone przez rosyjskie instytucje z czasów przed pierwszą wojną światową przechowywane w archiwach polskich, białoruskich, ukraińskich i rosyjskich.

Lepiej przedstawiają się studia nad żydowskim życiem politycznym w okresie Drugiej Rzeczypospolitej. Najwięcej wiadomo o bardzo aktywnym

²⁸ A. Cała, *Asymilacja Żydów w Królestwie Polskim (1864-1897). Postawy, konflikty, stereotypy*, Warszawa 1989.

²⁹ A. Landau-Czajka, *Niech będzie Lech... Asymilacja Żydów w Polsce międzywojennej*, Warszawa 2006, s. 441.

³⁰ J. Mizgalski, *Tożsamość polityczna polskich Żydów w XIX i XX wieku na przykładzie Częstochowy*, Częstochowa 2008.

³¹ J. Doktor, *Początki chasydyzmu polskiego*, Wrocław 2004, oraz inne.

³² M. Wodziński, *Oświecenie żydowskie w Królestwie Polskim wobec chasydyzmu. Dzieje pewnej idei*, Warszawa 2001; idem, *Władze Królestwa Polskiego wobec chasydyzmu. Z dziejów stosunków politycznych*, Wrocław 2008. Autor obiecuje trzeci tom.

³³ I. Bartał, *From Corporation to Nation: Jewish Autonomy in Eastern Europe, 1772-1881*, „Jahrbuch des Simon-Dubnow-Instituts” 2006, 5, s. 17-31; J. Tomaszewski, *Naród żydowski w Europie środkowej*, w: *Józef Chlebowczyk – badacz procesów narodowościowych w Europie XIX i XX wieku*, red. M. W. Wanatowicz, Katowice 2007, s. 56-74.

³⁴ *Luftmenschen und rebellische Töchter. Zum Wandel ostjüdischer Lebenswerten im 19. Jahrhundert*, red. H. Haumann, Köln-Weimar-Wien 2003.

³⁵ E. Mendelsohn, *Zionism In Poland. The Formative Years, 1915-1926*, New Haven and London 1981; idem, *On Modern Jewish Politics*, New York-Oxford 1993.

udziale polityków żydowskich w pracach sejmu i senatu, dzięki badaniom Szymona Rudnickiego³⁶. Pionierski charakter miała książka J. Żyndul o projekcie autonomii narodowo-kulturalnej w programach partii żydowskich³⁷. Jest także kilka książek dotyczących żydowskich organizacji socjalistycznych, w tym zwłaszcza Bundu (oryginalnym ujęciem wyróżnia się książka Gertrud Pickhan, która zajęła się zwłaszcza społecznym i wychowawczym znaczeniem działalności tej partii)³⁸, lecz zaledwie jedna książka dotyczy konserwatywnej Agudas Isroel³⁹. Powstawaniem przyszłych izraelskich elit politycznych w Polsce zajął się historyk czeski⁴⁰. Dodać do tego należy artykuły rozproszone po czasopiśmie. Natomiast dzieje ruchu syjonistycznego, choć budzą zainteresowanie nie tylko w Polsce, doczekały się jedynie zwięzłego zarysu⁴¹ oraz studiów na temat wybranych zagadnień, w tym organizacji młodzieżowych i Nowej Organizacji Syjonistycznej⁴². Historia Żydowskiej Partii Ludowej pozostaje niemal nieznaną.

W ostatnim dziesięcioleciu coraz więcej uwagi przyciąga problematyka stosunków polsko-żydowskich (w tym stosunku Kościoła rzymskokatolickiego do Żydów), wywołująca liczne polemiki, nazbyt często – niestety – obciążone współczesnymi sporami politycznymi. Historycy zwracają uwagę, że wielu duchownych ulegało mitom i stereotypom antysemitycznym, a po 1918 r. smutny rozgłos międzynarodowy zyskał ks. Stanisław Trzeciak. Nasuwa się pytanie, jaki wpływ takie postawy miały na parafian podczas okupacji niemieckiej.

Tragiczne wydarzenia podczas walk wojsk polskich z Zachodnio-Ukraińską Republiką Ludową oraz podczas wojny polsko-radzieckiej stanowią od dawna przedmiot zainteresowania wielu autorów, do dzisiaj wzbudzając emocje polityczne (zwłaszcza pogrom we Lwowie w listopadzie 1918 r.). Nadal jednak niektóre ważne źródła znajdujące się w Polsce i w innych krajach nie zostały wykorzystane, zwłaszcza odnoszące się do stosunków w Galicji wschodniej bezpośrednio po 1918 r. Istotnym problemem są także specyficzne cechy bazy źródłowej, w znacznej mierze obejmującej współczesne relacje i późniejsze wspomnienia osób emocjonalnie zaangażowanych, nieraz zainteresowanych w ukryciu niektórych faktów lub przedstawiających je w zdeformowanej postaci. Część tych materiałów została opublikowana (w Moskwie

³⁶ S. Rudnicki, *Żydzi w parlamencie II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2004.

³⁷ J. Żyndul, *Czy państwo w państwie? Autonomia narodowo-kulturalna w Europie środkowo-wschodniej w XX wieku*, Warszawa 2000.

³⁸ G. Pickhan, *„Gegen den Strom. Der Allgemeine Jüdische Arbeiterbund in Polen 1918-1939*, Stuttgart-München 2001; *Bund. 100 lat historii 1897-1997*, red. F. Tych, J. Hensel, Warszawa 2000; D. Blatman, *For Our Freedom and Yours: The Jewish Labour Bund in Poland 1939-1949*, London and Portland 2003.

³⁹ G. C. Bacon, *The Politics of Tradition. Agudat Yisrael in Poland, 1916-1939*, Jerusalem 1966.

⁴⁰ J. Zouplna, *Od jišuvu do Izraeli. Formování izraelských mocenských elit 1919-1949*, Praha 2007.

⁴¹ W. Jaworski, *Struktura i wpływy syjonistycznych organizacji politycznych w Polsce w latach 1918-1939*, Warszawa 1996.

⁴² I. Oppenheim, *The Struggle of Jewish Youth for Productivization: The Zionist Youth Movement in Poland*, New York 1989; L. Weinbaum, *A Marriage of Convenience. The New Zionist Organization and the Polish Government 1936-1939*, New York 1993.

ukazał się wybór relacji z olbrzymiego zbioru powstałego bezpośrednio po wydarzeniach)⁴³ także w Polsce, zarówno we wspomnieniach i zbiorach relacji, jak też w czasopismach historycznych. Są to źródła bardzo ważne, lecz wymagające uważnej analizy i daleko jeszcze do syntetycznego ukazania wydarzeń, ich przyczyn i konsekwencji.

Ukazało się kilka poważnych książek poświęconych koncepcjom rozwiązania tak zwanej kwestii żydowskiej (czy też raczej — jak niektórzy sądzą — kwestii polskiej, gdyż to polska prawica cierpiała na obsesję w sprawach żydowskich) w latach międzywojennych, głoszoną przez polityków i publicystów⁴⁴, lecz stosunkowo mało jest analogicznych badań dotyczących XIX w.⁴⁵ Krótkim okresem pierwszej wojny światowej zajął się szerzej Konrad Zieliński⁴⁶.

Na uwagę zasługuje książka Joanny Tokarskiej-Bakir⁴⁷, która podjęła analizę źródeł i ewolucji utrzymującej się do dziś wiary w legendę o „mordzie rytualnym”, wykorzystując zarówno źródła historyczne, jak też badania terenowe na Ziemi Sandomierskiej.

Co pewien czas odnawia się dyskusja wokół stanowiska partii żydowskich oraz żydowskiej społeczności wobec odzyskania niepodległości przez Polskę w 1918 r. Istotną jej słabością jest niedostateczny stan badań, w tym zwłaszcza źródeł zachowanych w archiwach (nie tylko polskich), a także mało krytyczne traktowanie dokumentów, w tym oświadczeń władz wojskowych oraz relacji osób zainteresowanych zdeformowanym przedstawieniem faktów. W rezultacie zdarza się, że nawet poważne dyskusje podczas konferencji naukowych zamieniają się we wzajemne oskarżenia: niektórzy dyskutanci zarzucają wszystkim Żydom, że zajmowali nieprzyjazne Polsce stanowisko, a inni oskarżają wszystkich Polaków o antysemityzm, nie bacząc, że przytaczanie wybranych (na dodatek nie zawsze prawdziwych) przykładów nie jest wystarczającym argumentem na rzecz daleko idących generalnych wniosków.

Szczególnie namiętne polemiki rozwinęły się na temat stosunków polsko-żydowskich w latach 1939–1945 i po wojnie. O stosunkach polsko-żydow-

⁴³ *Книга погромов. Pogromy na Ukraine, v Belorussii i evropejskoj časti Rossii v period Graždanskoj vojny. 1918–1922 gg. Sbornik dokumentov*, red. L. B. Milâkova, Moskva 2007.

⁴⁴ A. Landau–Czajka, *W jednym stali domu. Koncepcje rozwiązania kwestii żydowskiej w publicystyce polskiej lat 1933–1939*, Warszawa 1998; W. Mich, *Obcy w polskim domu. Nacjonalistyczne koncepcje rozwiązania problemu mniejszości narodowych 1918–1939*, Lublin 1994; S. Rudnicki, *Obóz Narodowo Radykalny. Geneza i działalność*, Warszawa 1985; *Kościół polski wobec antysemityzmu 1989–1999*, oprac. B. W. Oppenheim, Kraków 1999; R. Modras, *Kościół katolicki i antysemityzm w Polsce w latach 1922–1939*, Kraków 2004; D. Pałka, *Kościół katolicki wobec Żydów w Polsce międzywojennej*, Kraków 2006; M. Sobczak, *Stosunek narodowej demokracji do kwestii żydowskiej w Polsce w latach 1918–1939*, Wrocław 1998.

⁴⁵ Przede wszystkim: F. Golczewski, *Pölnisch-Jüdische Beziehungen 1881–1922*, Wiesbaden 1981; S. Tokarski, *Ethni: Conflict and Economic Development. Jews in Galician Agriculture 1868–1914*, Warszawa 2003; T. R. Weeks, *From Assimilation to Antisemitism. The „Jewish Question” in Poland, 1850–1914*, DeKalb 2006.

⁴⁶ K. Zieliński, *Stosunki polsko-żydowskie na ziemiach Królestwa Polskiego w czasie pierwszej wojny światowej*, Lublin 2005.

⁴⁷ J. Tokarska-Bakir, *Legendy o krwi. Antropologia przęsądu*, Warszawa 2008.

skich podczas okupacji ukazały się liczne opracowania⁴⁸ i zbiory dokumentów⁴⁹ nie tylko w Polsce, publikowane są wspomnienia i bieżące zapiski kronikarskie⁵⁰. W 1987 r. zapoczątkował dyskusję (swobodę wypowiedzi ograniczała jednak cenzura) artykuł Jana Błońskiego *Biedni Polacy patrzą na getto* w „Tygodniku Powszechnym”⁵¹, stawiając pytanie o polskie przewiny w stosunku do Żydów. Na tej oraz późniejszych polemikach zaciążyły w znacznej mierze rozbieżności poglądów politycznych i postaw ideologicznych, a także swoista rywalizacja polsko-żydowska dotycząca tego, kto najbardziej odczuł konsekwencje wojny i polityki okupantów. Najostrzejsze spory w Polsce wywołują studia krytycznie oceniające postawy niektórych środowisk społeczeństwa polskiego wobec Żydów w czasach Zagłady i bezpośrednio po wyzwoleniu⁵², przy czym daje się odczuć niedostatek źródeł, a niejednokrotnie także niedostatecznie krytyczny stosunek do nich wielu uczestników polemik. Z tego względu na uwagę zasługuje wnikliwa analiza krytyczna polskich relacji dotyczących Żydowskiego Związku Wojskowego przeprowadzona przez Dariusza Libionkę⁵³. Zapewne najbliższe rzeczywistości dzieje tej formacji ukazali August Grabski i Maciej Wójcicki⁵⁴.

Historiografia dotycząca Zagłady, w tym zwłaszcza losów Żydów w Polsce, jest olbrzymią i obejmuje zarówno tragedię narodu żydowskiego, jak też walkę o przetrwanie, pomoc udzielaną przez nieżydowskie otoczenie (pionierski charakter miały książki Władysława Bartoszewskiego i Teresy Prekerowej)⁵⁵, a z drugiej strony — o czym nadal wiemy stosunkowo mało — współdziałanie „sąsiadów” z aparatem okupanta i morderstwa Żydów dokonywane na własną rękę. Jeszcze w 1995 r. T. Prekerowa skarżyła się na przeszkody napotymane w staraniach o udostępnienie archiwaliów dotyczących tych zjawisk, o których niejednokrotnie wspominali autorzy pamiętników. Dopiero w ostatnich kilku latach dokonał się postęp, choć niedostateczny, w tej mie-

⁴⁸ Współczesny stan wiedzy prezentuje obszerny zbiór studiów wydany przez Instytut Pamięci Narodowej: *Polacy i Żydzi pod okupacją niemiecką 1939–1945. Studia i materiały*, red. A. Żbikowski, Warszawa 2006.

⁴⁹ Szczególne znaczenie ma podjęcie naukowej edycji materiałów Archiwum Getta Warszawskiego (Archiwum Ringelbluma) przez ŻIH.

⁵⁰ Por. zwłaszcza: L. Landau, *Kronika lat wojny i okupacji*, t. 1–3, Warszawa 1962–1963, E. Ringelblum, *Kronika getta warszawskiego*, red. A. Eisenbach, Warszawa 1983 (obydwa dzieła z ingerencjami cenzury); Z. Klukowski, *Zamojszczyzna*, t. 1: 1918–1943, t. 2: 1944–1959, Warszawa 2007 (ze skrótami wydawców); F. Kotula, *Losy Żydów rzeszowskich 1939–1944*, Rzeszów 1999.

⁵¹ Zamieszczony następnie w zbiorze: J. Błoński, *Biedni Polacy patrzą na getto*, Kraków 1994.

⁵² Namętne polemiki wywołały zwłaszcza książki Jana T. Grossa *Sąsiedzi. Historia zagłady żydowskiego miasteczka*, Sejny 2000 oraz *Strach*, Kraków 2007. Rezultatem dyskusji oraz dalszych badań po opublikowaniu pierwszej z tych książek był dwutomowy zbiór artykułów i dokumentów *Wokół Jedwabnego*, t. 1: *Studia*, t. 2: *Dokumenty*, red. P. Machcewicz, K. Persak, Warszawa 2002.

⁵³ D. Libionka, *Apokryfy z dziejów Żydowskiego Związku Wojskowego i ich autorzy*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 1, 2005, s. 165–192.

⁵⁴ A. Grabski, M. Wójcicki, *Żydowski Związek Wojskowy*, Warszawa 2008.

⁵⁵ W. Bartoszewski, Z. Lewinówna, *Ten jest z ojczyzny mojej. Polacy z pomocą Żydom 1939–1945*, Kraków 1966; T. Prekerowa, *Konspiracyjna Rada Pomocy Żydom w Warszawie 1942–1945*, Warszawa 1982.

rze⁵⁶. Odrębną dziedziną jest literatura ukazująca życie w gettach, przede wszystkim w Warszawie. Uwagę zwracają zwłaszcza prace Ruty Sakowskiej, przedstawiające zarówno tragedię, jak też cywilny opór ludzi zamkniętych w getcie⁵⁷. W sumie historiografia polska ma istotny wkład w studia dotyczące Zagłady (pierwsze publikacje ukazały się już w 1945 r.), przy czym na plan pierwszy wysuwa się dorobek ŻIH, a w ostatnich latach także wydawnictwa Centrum Badań nad Zagładą Żydów Instytutu Filozofii i Socjologii Polskiej Akademii Nauk⁵⁸.

Najmłodszą dziedziną badań są dzieje Żydów w Polsce po drugiej wojnie światowej. Studia te mogły rozwinąć się bez przeszkód dopiero po przełomie 1989 r. Bodajże pierwszą publikacją (jeśli pominąć wydawnictwa poza cenzurą z lat stanu wojennego oraz nieliczne artykuły w czasopiśmie profesjonalnych) było studium Jerzego Eislera o tak zwanych wydarzeniach marcowych 1968 r.⁵⁹ W następnym roku niewielka książka Bożeny Szaynok zapoczątkowała poważne badania o pogromie kieleckim, jego przyczynach i przebiegu⁶⁰. W przedmowie do niej pisała Krystyna Kersten: „Powiedzmy otwarcie: jesteśmy dopiero na początku drogi prowadzącej do poznania i zrozumienia powojennej historii polsko-żydowskich uwikłań”. Autorka przedmowy w następnych latach odegrała istotną rolę w dyskusjach wokół tej problematyki, polemizując zwłaszcza ze zwolennikami poglądu, że sami Żydzi ponoszą – pośrednią czy też nawet bezpośrednią – odpowiedzialność za tę tragedię⁶¹.

Rok następny przyniósł kilka pozycji świadczących, że stosunkowo krótki okres od zniesienia cenzury umożliwił istotny postęp badań. Józef Adelson przedstawił pierwszy zarys dziejów Żydów w Polsce w powojennym pięcioleciu przeznaczony dla studentów⁶². Kilka lat później S. Bronsztejn opublikował pionierskie studium o osadnictwie żydowskim na Dolnym Śląsku⁶³. Dalszy postęp stał się możliwy przede wszystkim dzięki zainteresowaniu młodego pokolenia badaczy, podejmujących problemy dotychczas pozostające poza sferą zainteresowania historyków. Książki te dotyczyły życia politycznego i spo-

⁵⁶ M.in. B. Engelking, „Szanowny panie gistapo”. Donosy do władz niemieckich w Warszawie i okolicach w latach 1940–1941, Warszawa 2003; J. Grabowski, „Ja tego Żyda znam!”. Szantażowanie Żydów w Warszawie. 1939–1943, Warszawa 2004, a także książki J. Grossa (por. przyp. 52).

⁵⁷ M.in. R. Sakowska, Ludzie z dzielnic zamkniętej, Warszawa 1975.

⁵⁸ Wydaje od 2005 r. rocznik „Zagłada Żydów. Studia i materiały”.

⁵⁹ J. Eisler, Marzec 1968. Geneza Przebieg Konsekwencje, Warszawa 1991; problematyką tą zajęli się także inni autorzy, m.in. M. Głowiński, Marcowe gadanie. Komentarze do słów 1966–1971, Warszawa 1991; P. Osęka, Syjoniści, inspiratorzy, wicherzyciele. Obraz wroga w propagandzie marca 1968, Warszawa 1999; D. Stola, Kampania antysyjonistyczna w Polsce 1967–1968, Warszawa 2000. Najnowsza książka: J. Eisler, Polski rok 1968, Warszawa 2006.

⁶⁰ B. Szaynok, Pogrom Żydów w Kielcach 4 lipca 1946, Warszawa 1992. Obecny stan wiedzy podsumowują dwa tomy studiów: Wokół pogromu kieleckiego, red. Ł. Kamiński, J. Żaryn, Warszawa 2006.

⁶¹ M.in. K. Kersten, Polacy Żydzi komunizm. Anatomia półprawd 1939–1968, Warszawa 1992.

⁶² W zbiorowej pracy wymienionej w przyp. 15.

⁶³ S. Bronsztejn, Z dziejów ludności żydowskiej na Dolnym Śląsku po II wojnie światowej, Wrocław 1998. Problematykę tę kontynuowała B. Szaynok, Ludność żydowska na Dolnym Śląsku 1945–1950, Wrocław 2000.

łecznego, a więc ruchu syjonistycznego⁶⁴ i komunistycznego⁶⁵, a także niektórych innych organizacji⁶⁶. Wynikała z nich godna uwagi specyfika sytuacji dziesiętkowanej w czasach Zagłady społeczności Żydów polskich, która uzyskała niemal autonomiczne prawa, a jej ugrupowania polityczne cieszyły się względną swobodą działania w stopniu poza tym w ówczesnej Polsce (a także w innych krajach zdominowanych przez Związek Radziecki) nieznanym. Stan taki trwał jednak krótko i już w 1949 r. żydowska quasi autonomia narodowa dobiegła kresu.

Zauważyć należy, że badania dziejów Żydów w Polsce objęły nierównomiernie ziemie wchodzące niegdyś w skład Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Większość publikacji dotyczy terytorium dawnego Królestwa Kongresowego, na drugim miejscu jest obszar dawnego zaboru austriackiego, znacznie mniej wiemy o pozostałych ziemiach. Wynika to w części z większej dostępności archiwów znajdujących się w Polsce niż w państwach sąsiednich (dopiero po rozpadzie Związku Radzieckiego zostały udostępnione historykom, także zagranicznym, zbiory archiwalne w Rosji, a przede wszystkim na Białorusi, Litwie i Ukrainie, gdzie znajdują się – na ogół dobrze zachowane – zespoły akt województw wchodzących przed 1939 r. w skład Polski), ale także ze stosunkowo rzadkiej wśród młodszego pokolenia historyków znajomości języka rosyjskiego (odbija się to ujemnie na badaniach dotyczących całego zaboru rosyjskiego w XIX w.). Podobnie ograniczona znajomość języka niemieckiego (oraz rozmieszczenie zbiorów archiwalnych) wpływa na słabszy postęp studiów nad społecznością żydowską dawnego zaboru pruskiego i Śląska. Pewne znaczenie ma też niewielki odsetek ludności żydowskiej mieszkającej w przeszłości na ziemiach wchodzących w skład Niemiec. W rezultacie ziemie dawnego zaboru pruskiego oraz Gdańska z okolicami⁶⁷ pozostawały początkowo na marginesie studiów dotyczących Żydów.

Stosunkowo dobrze znamy dziś dzieje społeczności żydowskiej w Królestwie Polskim do początków XX w. Oprócz publikacji o charakterze syntetycznym ukazują się książki dotyczące historii Żydów w dużych miastach, np. Krakowie⁶⁸, Łodzi⁶⁹, Lublinie⁷⁰, coraz częściej także w mniejszych ośrodkach⁷¹. Niestety, książki takie pozostają nieraz mało znane, ze względu na niskie

⁶⁴ N. Aleksiu, *Dokąd dalej? Ruch syjonistyczny w Polsce (1944-1958)*, Warszawa 2002.

⁶⁵ A. Grabski, *Działalność komunistów wśród Żydów w Polsce (1944-1949)*, Warszawa 2004.

⁶⁶ Idem, *Żydowski ruch kombatancki w Polsce w latach 1944-1949*, Warszawa 2002; G. Berendt, *Życie żydowskie w Polsce w latach 1950-1956. Z dziejów Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego Żydów w Polsce*, Gdańsk 2006.

⁶⁷ Stopniowo jednak następują zmiany, m.in. H. Domańska, *Kadisz gdańskich kamieni. Dzieje Trójmiejskiej gminy żydowskiej do roku 1943*, Warszawa 1994; G. Berendt, *Żydzi na terenie Wolnego Miasta Gdańska w latach 1920-1945 (Działalność kulturalna, polityczna i społeczna)*, Gdańsk 1997.

⁶⁸ A. Żbikowski, *Żydzi krakowscy i ich gmina w latach 1969-1919*, Warszawa 1994; S. Martin, *Jewish Life in Cracow 1918-1939*, London-Portland, Or. 2004.

⁶⁹ W. Puś, *Żydzi w Łodzi w latach zaborów 1793-1914*, Łódź 1998.

⁷⁰ *Żydzi w Lublinie. Materiały do dziejów społeczności żydowskiej Lublina*, red. T. Radzik, Lublin 1995.

⁷¹ M.in. A. Pakentregger, *Spółczesność żydowska Kalisza w latach 1918-1939*, Warszawa 1988; W. Wierzbieniec, *Spółczesność żydowska Przemyśla w latach 1918-1939*, Rzeszów 1996; M. Urynowicz, *Żydzi w samorządzie miasta Koźienice*, Warszawa 2003.

nakłady i często dostępność jedynie w lokalnych księgarniach. Godna uznania jest także antologia tekstów autorów żydowskich i polskich o Kazimierzu Dolnym, ukazująca atmosferę tego sławnego w świecie artystycznym miasteczka⁷².

Brak jednak w języku polskim syntezy historii Żydów w Warszawie i nadal podstawowym opracowaniem pozostaje niedokończone dzieło Jakuba Szackiego⁷³, znane w całości jedynie czytelnikom władającym językiem jidysz. Natomiast ukazują się dość liczne książki poświęcone wybranym zagadnieniom przeszłości Żydów warszawskich. Wśród nich jest historia warszawskiej prasy⁷⁴, dzieje szkolnictwa w XIX w.⁷⁵, studium o demografii Żydów warszawskich⁷⁶, a także pionierskie studium o synagogach i domach modlitwy w ciągu ponad dwóch stuleci⁷⁷. Odrębnych opracowań doczekały się także dzieje Żydów w niektórych regionach Polski⁷⁸. Szczególnie cennym osiągnięciem, także z punktu widzenia sztuki edytorskiej, jest trylogia Marii i Kazimierza Piechotków poświęcona synagogom oraz żydowskim dzielnicom w miastach dawnej Polski, wyróżniająca się bogatą ikonografią⁷⁹.

Zaniedbaną dziedziną pozostaje demografia historyczna. Do wyjątków należą wspomniana już książka Gabrieli Zalewskiej oraz niedawno opublikowane studium Artura Markowskiego o Żydach w Suwałkach⁸⁰, podobnie jak prace Michała Kopczyńskiego, który wykorzystał materiały dotyczące poborowych⁸¹. Nowych badań wymaga wyjaśnienie rozmiarów i konsekwencji imigracji tak zwanych Litwaków, czyli Żydów przybywających z Cesarstwa do Kongresówki w drugiej połowie XIX w. Opinie na ten temat zdają się nadal pozostawać pod wpływem ówczesnych polemik politycznych w Kongresówce. Poza zakresem zainteresowań badawczych historyków polskich pozostają

⁷² Kazimierz vel Kuzmir. *Miasteczko różnych snów*, oprac. M. Adamczyk-Garbowska, Lublin 2006.

⁷³ J. Szacki, *Gesichte fun jidn in warsze*, New York 1953. W przekładzie polskim dostępne są jedynie fragmenty tego dzieła.

⁷⁴ M. Fuks, *Prasa żydowska w Warszawie 1823–1939*, Warszawa 1979.

⁷⁵ Z. Borzymińska, *Szkolnictwo żydowskie w Warszawie 1831–1870*, Warszawa 1994.

⁷⁶ G. Zalewska, *Ludność żydowska w Warszawie w okresie międzywojennym*, Warszawa 1996.

⁷⁷ E. Bergman, „Nie masz bóżnicy powszechnej”. *Synagogi i domy modlitwy w Warszawie od końca XVIII do początku XXI wieku*, Warszawa 2007.

⁷⁸ M.in. K. Samsonowska, *Wyznaniowe gminy żydowskie i ich społeczności w województwie krakowskim (1918–1939)*, Kraków 2005; W. Wierzbieniec, *Żydzi w województwie łwowskim w okresie międzywojennym*, Rzeszów 2003; S. Kemlein, *Żydzi w Wielkim Księstwie Poznańskim 1815–1848*, Poznań 2001 (przekład z niemieckiego); A. Skupień, *Ludność żydowska w województwie poznańskim w latach 1919–1938*, Poznań 2007; J. Spyra, *Żydzi na Śląsku austriackim 1742–1918*, Katowice 2005.

⁷⁹ M. i K. Piechotkowie, *Bramy Nieba. Bóżnice drewniane*, Warszawa 1996 (przekład angielski: M. and K. Piechotka, *Heaven's Gates. Wooden Synagogues In the Territory of the Former Polish-Lithuanian Commonwealth*, Warszawa 2004); iidem, *Bramy Nieba. Bóżnice murowane na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1999; iidem, *Oppidum Judaeorum. Żydzi w przestrzeni miejskiej dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 2004.

⁸⁰ A. Markowski, *Między Wschodem a Zachodem. Rodzina Żydów suwalskich w pierwszej połowie XIX wieku*, Warszawa 2008.

⁸¹ M. Kopczyński, *Wielka Transformacja. Badania nad uwarstwieniem społecznym i standardem życia w Królestwie Polskim 1866–1913 w świetle pomiarów antropometrycznych poborowych*, Warszawa 2006.

także dzieje Żydów na ziemiach włączonych po rozbiorach do Cesarstwa Rosyjskiego.

Niedostateczna jest nadal wiedza o wychodźstwie Żydów za ocean, losach emigrantów oraz ich stosunkach z tamtejszą Polonią⁸², natomiast wychodźstwo do Niemiec, także podczas wojny 1914–1918 (nie zawsze dobrowolne), oraz późniejsze jego losy znalazło oświetlenie w pracach historyków niemieckich (zwłaszcza Shalom Adler-Rudel⁸³ oraz Trude Maurer⁸⁴). W polskiej historiografii ukazały się jedynie dwie książki poświęcone tragicznym wydarzeniom jesieni roku 1938: wygnaniu 17 tys. Żydów obywateli polskich z III Rzeszy oraz pogromowi zwanemu „nocą kryształową”, a także nieliczne artykuły⁸⁵. Osobliwy epizod projektu skierowania emigracji żydowskiej z Polski na Madagaskar, niekiedy wspomniany w polskiej literaturze, znalazł szersze oświetlenie tylko w publikacjach zagranicznych⁸⁶.

Niedostatecznie znane są także dzieje prasy żydowskiej. Pionierem w tej dziedzinie jest Marian Fuks⁸⁷, lecz w jego ślady poszli jedynie nieliczni badacze. Ważną przeszkodą pozostaje zły stan zachowania prasy, zwłaszcza gazet o lokalnym znaczeniu w bibliotekach polskich i zagranicznych. Tym więcej należy cenić inicjatywę Biblioteki Narodowej wydania bibliografii prasy żydowskiej w języku polskim⁸⁸ oraz paru tomów bibliografii druków ulotnych. Prasa w językach żydowskich doczekała się jedynie wstępnych, dalekich od kompletności publikacji bibliograficznych.

Wiele do zrobienia pozostaje także w sferze studiów nad oświatą i życiem intelektualnym Żydów w Polsce, a także życiem religijnym. Wprawdzie wiadomo od dawna, że w latach międzywojennych Polska stała się najważniejszym ośrodkiem życia intelektualnego oraz religijnego Żydów w skali międzynarodowej (co stawia pod znakiem zapytania rozpowszechnione w niektórych krajach opinie o wyjątkowym nasileniu antysemityzmu w Polsce), lecz niewiele wiadomo o odrębnych strukturach organizacyjnych oraz formach i treści nauczania dzieci żydowskich na poziomie podstawowym i średnim⁸⁹. Do

⁸² Zajął się tym przede wszystkim Andrzej Kapiszewski, *Conflicts Across the Atlantic. Essays on Polish-Jewish Relations in the United States During World War I and in the Interwar Years*, Kraków 2004 i inne; T. Radzik, *Stosunki polsko-żydowskie w Stanach Zjednoczonych Ameryki w latach 1918-1921*, Lublin 1988.

⁸³ S. Adler-Rudel, *Ostjuden In Deutschland 1880-1940. Zugleich eine Geschichte der Organisationen, die sie betreuten*, Tübingen 1959.

⁸⁴ T. Maurer, *Ostjuden In Deutschland 1918-1933*, Hamburg 1986.

⁸⁵ K. Jonca, „Noc kryształowa” i casus Herschela Grynszpana, Wrocław 1992; J. Tomaszewski, *Preludium Zagłady. Wygnanie Żydów polskich z Niemiec w 1938 r.*, Warszawa 1998.

⁸⁶ M. Brechtken, „Madagaskar für die Juden”. *Antisemitische Idee und politische Praxis 1885-1945*, München 1997; C. Tonini, *Operazione Madagascar. La questione ebraica in Polonia 1918-1968*, Bologna 1999.

⁸⁷ Zob. przyp. 74.

⁸⁸ A. Cała, *Żydowskie periodyki i druki okazjonalne w języku polskim. Bibliografia*, Warszawa 2005.

⁸⁹ Wśród nielicznych publikacji wymienić należy zwłaszcza: Z. Borzymińska, *Szkolnictwo żydowskie w Warszawie 1831-1870*, Warszawa 1994; S. Mauersberg, *Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918-1939*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1968; S. Frost, *Schooling As a Socio-Political Expression*, Jerusalem 1998.

dziś podstawowym opracowaniem, mimo widocznej jednostronności spojrzenia, pozostaje — niedostępna dla większości polskich historyków — książka Chaima Každana⁹⁰. Wprawdzie sporo wiadomości dotyczących oświaty żydowskiej jest rozsianych w monografiach poszczególnych miejscowości, lecz brak całościowego jej obrazu. Także o sytuacji na wyższych uczelniach wiemy stosunkowo niewiele. Na szczególną uwagę zasługują dwa tomy dzieła Mariusza Kulczykowskiego o żydowskich studentach Uniwersytetu Jagiellońskiego⁹¹. Autor zgromadził olbrzymi materiał faktograficzny, umożliwiając zorientowanie się zarówno w wielu aspektach zbiorowości studenckiej, jak też w położeniu Żydów na uczelni. Nieubłagana statystyka ujawnia m.in., że w latach trzydziestych XX w. Żydzi byli stopniowo eliminowani z Uniwersytetu. Uniwersytet Warszawski doczekał się wprawdzie opracowania swych dziejów, ale brak w nim nawet wzmianki o Żydach. O antysemitycznych tradycjach tej uczelni dowiadujemy się natomiast z interesującej pracy Moniki Natkowskiej⁹².

Podobny stan rzeczy charakteryzuje badania poświęcone kulturze i sztuce. Obok niezbyt licznych monografii poświęconych poszczególnym twórcom wymienić należy przede wszystkim obszerne dzieło Jerzego Malinowskiego o malarstwie i rzeźbie⁹³, a także prace poświęcone niektórym grupom artystycznym⁹⁴. Zarys dziejów literatury jidysz zawdzięczamy Ch. Shmerukowi⁹⁵, kilka książek poświęcono dziejom teatru⁹⁶, a Natan Gross zajął się filmem⁹⁷.

Stosunkowo słabo rozwinięte są badania nad życiem kulturalnym tak zwanej prowincji, czyli stosunkami w mniejszych miejscowościach. Dobrą wskazówką dla przyszłych badaczy może być praca poświęcona kulturze Żydów województwa kieleckiego⁹⁸, której autorka uwzględniła oświatę, bibliotekarstwo, prasę, życie teatralne i muzyczne. Poza zakresem jej zainteresowań pozostał jednak sport, który dopiero ostatnio doczekał się poważnych studiów⁹⁹. Natomiast sport, choć w skromnym zakresie, znalazł swe miejsce w udanym popularnym zarysie kultury Żydów polskich w XX w.¹⁰⁰

⁹⁰ Ch. S. Každan, *Di geszichte fun jidysz n szulwezen In umaphengikn pojln*, Meksike 1947.

⁹¹ M. Kulczykowski, *Żydzi — studenci Uniwersytetu Jagiellońskiego w dobie autonomicznej Galicji (1867–1918)*, Kraków 1995; idem, *Żydzi — studenci Uniwersytetu Jagiellońskiego w Drugiej Rzeczypospolitej (1918–1939)*, Kraków 2004.

⁹² M. Natkowska, *Numerus clausus, getto ławkowe, numerus nullus, „paragraf aryjski”. Antysemityzm na Uniwersytecie Warszawskim 1931–1939*, Warszawa 1999.

⁹³ J. Malinowski, *Malarstwo i rzeźba Żydów Polskich w XIX i XX wieku*, Warszawa 2000.

⁹⁴ Idem, *Grupa „Jung Idysz” i żydowskie środowisko „Nowej Sztuki” w Polsce 1918–1923*, Warszawa 1987; J. Lisek, *Jung Wilne — żydowska grupa artystyczna*, Wrocław 2005.

⁹⁵ Ch. Shmeruk, *Historia literatury jidysz*, Wrocław 1992.

⁹⁶ *Państwowy Teatr Żydowski im. Ester Rachel Kamińskiej*, oprac. S. Gąssowski, Warszawa 1995; *Teatr żydowski w Polsce. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej*, red. A. Kuligowska-Korzeniewska, M. Leyko, Łódź 1998; M. M. Bułat, *Krakowski teatr żydowski. Między szundem a sztuką*, Kraków 2006.

⁹⁷ N. Gross, *Film żydowski w Polsce*, Kraków 2002.

⁹⁸ M. Pawlina-Meducka, *Kultura Żydów województwa kieleckiego (1918–1939)*, Kielce 1993.

⁹⁹ R. Gawkowski, *Encyklopedia klubów sportowych Warszawy i jej najbliższych okolic w latach 1918–1939*, Warszawa 2008; nie został natomiast jeszcze wydany obszerny leksykon sportu żydowskiego w Polsce, autorstwa Jarosława Rokickiego.

¹⁰⁰ R. Żebrowski, Z. Borzymińska, *Po-lin. Kultura Żydów polskich w XX wieku (zarys)*, Warszawa 1993.

Do najważniejszych luk w polskiej historiografii należy życie religijne społeczności żydowskiej. Wprawdzie spotykamy fragmentaryczne o nim wiadomości w monografiach poszczególnych miejscowości, ukazały się książki poświęcone wybranym gminom żydowskim w niektórych regionach Polski¹⁰¹, lecz przedstawiają one z reguły jedynie podstawowe wiadomości organizacyjne, niekiedy spory związane z wyborami do organów gmin oraz zatrudnieniem rabinów, znacznie rzadziej natomiast mowa jest o kierunkach myśli religijnej. Niemal nic nie wiemy także o życiu religijnym Żydów w okupowanym kraju podczas drugiej wojny światowej. Istotną przeszkodą dla badaczy jest niedostatek źródeł, w znacznej mierze utraconych w latach Zagłady, te zaś, które ocalały, są często w języku hebrajskim.

Przeгляд kierunków badań nad dziejami Żydów polskich pozwala na wniosek, że minione ćwierćwiecze przyniosło wielki postęp, a zwłaszcza stosunkowo szybki rozwój środowiska historyków przygotowanych do poważnych studiów w tej dziedzinie, z których wielu uzyskało już uznanie, nie tylko w Polsce. Zarazem nadal pozostają sfery życia żydowskiego niedostatecznie znane, nie tylko zresztą w naszym kraju. Do optymizmu skłania fakt, że od czasu napisania tego artykułu do momentu wprowadzania ostatnich poprawek ukazały się nowe, cenne publikacje. Tylko nieliczne mogły być dodatkowo uwzględnione.

¹⁰¹ J. Michalewicz, *Żydowskie okręgi metrykalne i żydowskie gminy wyznaniowe w Galicji doby autonomicznej*, Kraków 1995; *Gminy Wyznaniowe Żydowskie w województwie pomorskim w okresie międzywojennym (1920-1939)*, red. J. Szilling, Toruń 1995; T. Kawski, *Gminy żydowskie pogranicza Wielkopolski, Mazowsza i Pomorza w latach 1918-1942*, Toruń 2007; E. Waszkiewicz, *Kongregacja Wyznania Mojżeszowego na Dolnym Śląsku na tle polityki wyznaniowej Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej 1945-1968*, Wrocław 1999; J. Spyra, *Żydowskie gminy wyznaniowe na Śląsku Austriackim (1742-1918)*, Katowice 2009.